

לחקר זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ-ישראל

Author(s): א' גרוסמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ב (תשמ"ב), pp. 192-197

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70040409>

Accessed: 26/11/2011 15:16

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

לחקר זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ-ישראל

מאת אברהם גרוסמן

הדיון בזיקתה של יהדות התפוצות למרכזים בימי הביניים, נתמקד – בשל אופיים של השרידים ההיסטוריים – במקורות הספרותיים. העמדת מקורות אלה במרכזו של הדיון, הביאה לעתים לתיאור-חסר של התמונה. רצוני כאן לשוב ולחדד את דרכי בחינתם של קשרים אלה.

בשני מקומות דנתי לאחרונה בפירוט בשאלת זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה (לפני שנת תתנ"ו) אל ארץ-ישראל¹. מסקנתי היתה, כי יש משום הפרזה בתיאוריה המוצעת במחקרים שונים, כי בתקופה זו כולה היתה השפעתה של ארץ-ישראל על יהדות אשכנז עדיפה מזו של בבל. אומנם, לקהילות אשכנז היה עד שנת תתנ"ו (1096) קשר הדוק למדי עם המורשה הארץ-ישראלית, קשר הגדול מזה של רוב תפוצות ישראל באירופה באותה עת, אך מכאן עד מתן עדיפות למורשה הארץ-ישראלית על פני המורשה הבבלית המרחק הוא רב. הצעתי לחלק את התקופה לשניים: במאה האחת-עשרה, במיוחד במחציתה השנייה, היתה הזיקה אל המורשה הבבלית עדיפה. הזיקה אל המורשה הארץ-ישראלית נחלשה בהדרגה, וברור כי במאה העשירית היה כוחה גדול יותר, אך בשל המקורות הזעומים שהגיעו אלינו מאותה תקופת בראשית, לא ראיתי אפשרות להעריך במדויק את עוצמתה, ולקבוע אם אכן היתה עדיפה על הזיקה אל בבל.

מסקנה אחרת היתה, כי יהדות אשכנז הקדומה לא היתה עשויה מיקשה אחת מבחינה תרבותית, וכי כוחן של המסורות המשפחתיות היה אז גדול ביותר. אפשר שגם בשאלת הזיקה אל המורשה הארץ-ישראלית היו בה מסורות וגישות שונות.

על חלק ממסקנותי אלה השיג עתה ד"ר י' תא-שמע². תומך הוא בדעתם של חוקרים ראשונים שסברו, כי

1 בספרי חכמי אשכנז הראשונים, 'ירושלים תשמ"א, עמ' 424–435; ובצורה נרחבת יותר, כולל דיון מפורט בשאלת המנהגים: 'זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ-ישראל', שלם, ג (תשמ"א), עמ' 57–92.

2 קרית ספר, נו (תשמ"א) [להלן: תא-שמע], עמ' 344–352. הוא התייחס לשני החיבורים המוזכרים בהערה הקודמת. נמנעתי כאן מהערות פולמוסיות, אף שבכמה עניינים לא הוצגה דעתי בשלימות ובדייקנות. החפץ לשקול את נימוקי, הן בעניין הנדון כאן והן בשאלת ההבדלים בין מגנצא לוורמייזא, חייב לבדוק את דברי במקורם.

נתגלגלה זכות על ידי ולאותה ביקורת צירף תא-שמע הערות חשובות ומקור חדש. אך באחת מקביעותיו אין אני יכול להסכים עמו. הוא הקשה: 'זמה היה להם למהגרים הצרפתים שלא זכו להעמיד מתוכם בעיר מגנצא גדולי תורה מימי ראשית התיישבותם שם?' (עמ' 350 במאמרו), והעלה השערה מעניינת בפיתרון שאלה זאת. אך השאלה גופה איננה קיימת. חכמי צרפת זכו גם זכו להקים מתוכם גדולי תורה גם בעיר מגנצא לכל אורך הדורות. די להזכיר את משפחת אבון המפורסמת, שמוצאה מלה-מאן (Le-Mans) שבשמפאניה, ואשר על בניה נימנו ר' שמעון בן יצחק במפנה המאות ה'–י"א, ר' אליעזר הגדול בן יצחק ראש ישיבת מגנצא באמצע המאה הי"א, ר' קלונימוס בר' יצחק מגדולי חכמי מגנצא ערב הגזירות בתתנ"ו ואחרים. אך לא נראה לי לצרף אליהם את ר' אבין הנזכר במקור החדש השני שפירסם תא-שמע (שם, עמ' 352, להשערותו הוא נכדו של ר' אבין הגדול). המקור נדפס כבר

יש ליתן להשפעתה של המורשה הארץ-ישראלית משקל גדול יותר מזה שאני הצעתי. בדיקת טענותיו חשובה היא הן לגופה והן מהבחינה המיתודית ובמיוחד עתה, כאשר חקר זיקתן של התפוצות אל ארץ-ישראל בימי הביניים נתחדש בהיקף נרחב³.

הראיה העיקרית עליה ביסס תא-שמע את דבריו ולה הקדיש את עיקר דיונו, מקורה בשרידי תורתם של חכמי ארץ-ישראל מתקופת הגאונים, המצויים במקורותיהם של חכמי אשכנז הראשונים. לדעו, יש לתת לראיה ספרותית זו משקל מכריע בדיון זה:

ברשימת הראיות שמנה גרוסמן חסרה ראיה מכרעת, והיא נוגעת למציאותם של מקורות ספרותיים ארוכים מתוך 'ספר המעשים' הארץ-ישראלי, המשוקעים, בצורה סתמית, בתוך ספרות 'מעשה הגאונים' דבי בני המכירי... אכן, לא רק ספר המעשים וחומר התשובות מגאוני א"י חסר בדיון. חשוב ממנו הוא ספר 'הלכות קצובות', שיסודו, כנראה, בהלכות גאוני בבל, אך עיבודו משקף מסורת הלכה ארץ-ישראלית מובהקת... שימוש בספר זה כמקור הלכתי אינו מיוחד דווקא לרגמ"ה, ומצוי הרבה גם אצל יתר חכמי אשכנז הקדמונים (ראה אוסף המקורות שהביא מרגליות במבואו למהדורת ספר 'הלכות קצובות')⁴.

אל אלה צירף תא-שמע את ההבאות הבודדות מן הספרים והזהיר, בשר על גבי גחלים ומתיבות (אחת מכל ספר), וסיכם:

ואם תצרך לכל אלה את ההבאות — המעטות אמנם — מן הירושלמי ומן הפרקי דרבי אליעזר ומן הפסיקתא, ישתנה בידך שיעור היחס המספרי שקבע גרוסמן⁵.

כמעט כל מקורות אלה — כולל ספר המעשים, הלכות קצובות, התשובות הבודדות של גאוני ארץ-ישראל וההבאות מן הירושלמי, נזכרו על ידי — כפי שהעיר גם תא-שמע עצמו — ואין זה מקרה שייחסתי להן משקל מועט בלבד בחקר הנושא הנדון.

מעצם הימצאותם של שרידים ספרותיים מתורתם של חכמי ארץ-ישראל בתפוצה כלשהי, אין עדיין ללמוד דבר על זיקתם של בניה אל המורשה הארץ-ישראלית. הבהרת עניין מיתודי זה היא המטרה העיקרית של דברי כאן; אך תחילה ברצוני להעמיד — בקיצור רב — דברים על דיוקם, כאשר למימצא העובדתי. מעטים עד מאוד הם שרידי תורתם של חכמי ארץ-ישראל שנשתמרו במקורותיהם של חכמי אשכנז הראשונים: ספר הלכות קצובות איננו מובא בנוסף לרבינו גרשום מאור הגולה — אשר בהבאותיו דנתי — 'הרבה גם אצל יתר חכמי אשכנז הקדמונים'. תא-שמע מפנה אל אוסף המקורות שמנה מרגליות במבואו לספר זה. המעיין שם ימצא ארבע הבאות בלבד! (אחת של ר' יהודה הכהן, אחת של ר' נתן בן מכיר ושתיים סתמיות, בספר מעשה

בהגהות מיימוניות, הלכות חמץ ומצה, פרק ח בסופו, ושם המוסר בשמו של רגמ"ה הוא תלמידו ר' יצחק בר' יהודה ולא ר' אבין' (הבאתי מקור זה בספרי [לעיל, הערה 1], עמ' 302, הערה 28). בכתיב בודליאנה 2256, דף 17א, הנוסח הוא: 'ריב"ן מפי רבינו גרשום מאור הגולה', ונראה לי שנשתבש מריב"ן, דהיינו: ר' יצחק בר' יהודה.

3 נושא זה חפש מקום חשוב בכנסי החוקרים שנערכו מטעם 'יד יצחק בן-צבי' בשנים תשל"ט, תש"ם. חלק מהמחקרים שהוצעו באותם כנסים עדיין לא נתפרסם. הם נוגעים לתפוצות שונות באירופה ובארצות האיסלאם.

4 תא-שמע, עמ' 345–346; ההדגשות שלי — א"ג.

5 שם, עמ' 347.

הגאונים). חלק מהן אף מוטל בספק.⁶ אף לא אחת מהבאות אלה היא מתורתם של חכמי ארץ-ישראל. שתי הראשונות אף מובאות במפורש בשמו של רב יהודאי גאון. ספר בשר על גבי גחלים ודאי שאיננו ספר ארץ-ישראלי. הימצאותו באשכנז, אין בה כדי ללמד דבר על זיקת חכמיה אל תורת ארץ-ישראל, גם אם המקור שהובא ממנו ארץ-ישראלי הוא. ספר ליקוטים הוא ורובו הגדול מתורתם של גאוני בבל. עשרות משרידיו הגיעו אלינו, ואין לתארו כחיבור 'שאינו' אנו יודעים על תוכנו הרבה פרט לסעיפים אחדים.⁷ הוא הדין בספר והזהיר. העובדה שהמחקר המודרני גילה שיש בספרים אלה גם מובאות בודדות בסתם מתורתם של חכמי ארץ-ישראל, אין לה לדעתי כל משמעות בשאלת זיקתם של חכמי אשכנז אל ארץ-ישראל, כפי שיוסבר להלן. בידינו איפוא הבאות מעטות מספר המעשים, הלכות קצובות ותלמוד ירושלמי,⁸ ובודדות נוספות מאלה שהוזכר תא-שמע ומאלה שלא הוא ואני מנינו אותן. מה משקלן של אלה מן הבחינה הכמותית, לעומת מאות ההבאות מתורתם של גאוני בבל, שילובן במשא-ומתן ההילכתי וההסתמכותיות עליהם במפורש ובסתם? ! שיעור היחס הכמותי שקבעתי לא נשתנה כלל. אף מי שנכון לגשת בבדיקה כמותית מעין זו לחקר זיקתה של תפוצה כלשהי אל המרכז הארץ-ישראלי, יצטרך להודות כי עדיפותה של המורשה הבבלית באשכנז במאה ה"א היא עצומה. לא ערכתי בדיקה סטטיסטית מדויקת, אך אם נצרך את השרידים שנתגלו בינתיים מספר מעשה המכירי (ובמיוחד בהלכות שבת) — עליהם הערתי בספרי הנזכר לעיל — לא יהא משום הגזמה בקביעה, כי העדיפות הבבלית היא לפחות ביחס של 9 לעומת 1. צודק תא-שמע בטענתו, כי כדי לקבל שיעור מפורט ומדויק של יחס מספרי זה 'נחוצה בדיקה השוואתית של כל הספרות שהשתמשו בה קדמוני אשכנז, בבליית וארץ-ישראלית כאחת, לכל היקפה', אך התמונה ברובם המכריע של המקורות — והמדובר במאות — היא ברורה וחד משמעית. גילויים בודדים חדשים על-ידי זיהוי מקורות אנונימיים או מציאתם של מקורות חדשים בכתיב-יד — לא ישנוה. לכל היותר יהא בכוחה של הבדיקה המוצעת לגרוע או להוסיף אחוזים בודדים לכאן או לכאן.

דרך זו, הנותנת משקל כה חשוב לעצם השימוש בשרידים ספרותיים מתורתם של חכמי ארץ-ישראל בחקר זיקתה של תפוצה כלשהי אליה, רחוקה היא, לדעתי, מן האמת. חמש שאלות בסיסיות קודמות להסקת מסקנה כלשהי, ובכוחן לקבוע אם אכן יש משמעות לשימוש באותם מקורות ספרותיים בחקר הזיקה אל המורשה הארץ-ישראלי: (א) הצינור דרכו הגיעו אותם מקורות ארץ-ישראליים אל התפוצה הנדונה; (ב) שאלת המודעות: הידעו חכמי התפוצה הנדונה כי דברי התורה בהם עשו שימוש, מקורם בארץ-ישראל? (ג) טיב ההבאה: הנעשה באותם מקורות שימוש על-ידי חכמים, או שהם הובאו בספרי ליקוטים בלבד? (ד) היש בדברי תורה ארץ-ישראליים אלה קו ייחוד לעומת תורתם ומסורתם של בני בבל (בעיקר בשאלות של הלכה למעשה או מנהג)? (ה) היחס אל מקורות אלה: מידת הנכונות לקבלם ולנהוג לפיהם. אין דינם של מקורות שהובאו מארץ-ישראל על-ידי סוחרים או עולים לרגל — שיש בכוחם להעיד על קשר בין ארץ-ישראל לבין אותה תפוצה — כדינם של מקורות שנתגלו תחילה לחפוצה אחרת (ולפעמים

6 ראה דברי מרגליות במבואו לספר הלכות קצובות, ירושלים תש"ב, עמ' 44, לעומת דברי ר"א עפשטיין בהגהן, ג (תרנ"ט), עמ' 61. וכן במבואו לספר מעשה הגאונים, ברלין תר"ע, עמ' 17, הערה נד. אפשר, שתא-שמע התייחס גם לספרות שיצאה מבית-מדרשו של רש"י ונכתבה על-ידי תלמידיו (ספר הפרדס ואחרים, וראה דבריו בעמ' 347 על השימוש במסכת סופרים ותרגום 'ירושלמי'); אך מכיוון שאלה מאוחרים הם, אין לתמודד מהם דבר על אשכנז הקדומה (לפני תתנ"ו), אלא-אם-כן מוכח שהמדובר במקורות אשכנזיים קדומים שכוננו בהם.

7 ראה מה שכתבתי עליו בספרי (לעיל, הערה 1), עמ' 254–257 ושם בהערה 235 ספרות קודמת הדנה בו.

8 על ההבאות המעטות מן הירושלמי ראה בספרי, שם, עמ' 428, הערה 74.

אף לכבל!) ורק לאחר מכן הובאו ממנה בתוך קובצי ליקוטים סתמיים אל התפוצה הנדונה. ומה משקל יש, בחקר הזיקה אל ארץ-ישראל, לשימוש במקור ארץ-ישראלי ולהכרעה לפיו או לקבלתו כמנהג, כאשר המשתמש בו חשב שלפניו מקור של גאוני בבל? ! הרי למעשה זו ראייה לסתור. כך הוא גם כאשר המקור הארץ-ישראלי מובא, אך נדחה במפורש מפני המקור הבבלי. העובדה שהמחקר המודרני גילה בכלים מכלים שונים, כי מקורות אנונימיים שונים הנם למעשה מקורות ארץ-ישראליים, יש לה חשיבות רבה ביותר לחקר תורתם של חכמי ארץ-ישראל, אך אין לה ולא כלום עם שאלת זיקתם של חכמים בתפוצות אליה, כל עוד חכמים אלה לא ידעו כלל שלפניהם מקור ארץ-ישראלי. קל וחומר כאשר המקור הארץ-ישראלי מוטמע בסתם בתוך חיבור הכולל לרוב דווקא את תורתם של גאוני בבל. זו היא המציאות ביחס לרובם הגדול של המקורות האנונימיים המצויים בספרי ליקוטים שונים שהועתקו והועברו ממקום למקום במאות י"ב–י"ב ולעתים קרובות אף לאחריהן.

בדיקת השימוש בספר הלכות קצובות באשכנז – כמפורט לעיל – יש בה כדי להבהיר עניין זה. טיבו של ספר זה איננו ברור די צורכי⁹, אך הכל מודים שמצויה בו לרוב תורתם של גאוני בבל בצד השפעה של המורשה הארץ-ישראלית. תא-שמע¹⁰ מתארו כספר שיסודו, כנראה, בהלכות גאוני בבל, אך עיבודו משקף מסורת הלכה ארץ-ישראלית מובהקת¹¹. הוא משער, ודעתו מסתברת, כי הספר הגיע לגרמניה מאיטליה. העובדה שהספר מושפע גם מן המורשה הארץ-ישראלית, איננה ניכרת כלל כלפי חוץ, ורק על-ידי מחקר ובדיקה ניתן לגלותה. אם כן, אפשר כי שני החכמים הנזכרים: ר' יהודה הכהן ור' נתן בן מכיר – והוא הדין באחרים שדברי תורתם לא הגיעו אלינו – כלל לא ידעו שמשמשים הם בספר בו נכללת גם תורת חכמי ארץ-ישראל. העובדה כי שניהם מייחסים חיבור זה לרב יהודאי גאון¹¹, מסייעת בכיורור להנחה, שהם חשבוהו לספר הלכות בבלי. אם כן, לא זו בלבד שאין בשימוש בו הוכחה לזיקה אל המורשה הארץ-ישראלית, אף יש בו ראייה לסתור. יתור-על-כן, לפי רשימתו של מרגליות, הרבה ר' יהודה הברצלוני, מגדולי חכמי ספרד בסוף המאה הי"א ובראשית המאה הי"ב, להשתמש בספר זה (הלכות קצובות) אף יותר מאשר חכמי אשכנז הראשונים. האם נסיק מכאן על זיקתו ההדוקה של המרכז היהודי בספרד, או של חכם זה, אל ארץ-ישראל? ! כללו של דבר, 'שאלת המודעות' היא שאלה מכרעת בדיון זה.

קשורה במישור עניין זה היא שאלת טיבה של ההבאה: במשאו-ומתן של חכמים, או בספרי ליקוטים. משקלם של האחרונים קטן הוא במידה רבה. מלקטים שונים צירפו לספריהם מקורות שהגיעו אליהם, אך לא תמיד עמדו מקורות אלה בפני חכמי מקומם שקדמו להם ולא נעשה בהם שימוש של ממש. ממילא לא היתה להם השפעה על הספרות או התרבות היהודית באותו מקום. לעתים אף נראה שהם הגיעו בזמן מאוחר אל התפוצה הנדונה, סמוך למועד הליקוט והכינוס.

כך למשל, עדיין מסופקים אנו, אם המקורות מספר המעשים לבני ארץ-ישראל (המובאים ללא דיון!) במעשה המכירי, ספר ליקוטים מובהק שחובר ברבע האחרון של המאה הי"א, אכן עמדו בפני חכמי אשכנז הראשונים, או שמא הובאו לגרמניה רק סמוך למלאכת הליקוט והכינוס. העובדה שמקורות אלה הובאו בחיבור זה ולא במשא ומתן של חכמי אשכנז, מסייעת להנחה השנייה, אך אין לקבוע כן בבירור. למעשה, בין שחיבור זה עמד בפני חכמים ראשונים והם התעלמו ממנו במודע – והמדובר בספר בו נכללו פסקי דין

9 ראה הספרות המנוייה בספרי, שם, עמ' 151, הערה 157.

10 תא-שמע, עמ' 346.

11 'ואי איכא דטעי במאי דכתיב משמי' דרב יהודאי גאון זצ"ל – תשובת ר' יהודה הכהן, שבלי הלקט, מהדורת ש' בובר, וילנה תרמ"ז, סימן קצ ובספר הפרס מהדורת ערנייך, בודפסט תרפ"ד, עמ' שנ. 'ומצא ר' נתן בהלכות קבועות של מור יהודאי...', מעשה הגאונים, עמ' 13.

ותשובות, ולא לה נזקקו ביותר — ובין שהגיע לאשכנז במחצית השנייה של המאה הי"א, השפעתו על תורתם של חכמי אשכנז הראשונים היתה קטנה מאוד.

אילוסטרציה נאה למציאות זו ולצורך בזהירות רבה בהסקת מסקנות מהבאות מעין אלה מספרי ליקוטים שונים, ניתן להביא מהחטיבה הגדולה של ספר הדינים לר' יהודה הכהן, המצויה בשו"ת מהר"ם, דפוס פראג. למרות שהמדובר בחטיבה גדולה שכללה למעלה מארבעים תשובות, הרי כל מי שיסיק ממנה כי ספר הדינים היה נפוץ בגרמניה במאה הי"ג, יטעה. למעשה לא נעשה שימוש ברובן המכריע של שאלות ותשובות אלה על-ידי חכמים, והמלקט הוא שהכניסן לספרו. הוא הדין בחיבורים שונים, נדירים למדי, שהובאו בכתב-יד הגהות מרדכי הגדול, שכונס באשכנז במאה הי"ד¹².

מובן, כי אין להיכשל כאן באנאכרוניזם, ובדיון זה יש לקחת בחשבון את מיעוט הספרים שהיו מצויים באותה עת בידי חכמים בשל יוקר הקלפים ששימשו לכתיבה. אך דווקא בשיבת מגנצא היו במאה הי"א ספרים שונים, ואף חכמים ממקומות אחרים — וביניהם רש"י בצרפת — נזקקו להם. שכיחותם של מקורות אחרים, שכרוכב הועתקו באותה עת לפי הצורך והדרישה, מאפשרת השוואה ומסקנה זהירה למדי. כך, למשל, היו תשובותיהם של גאוני ככל בידיהם של רבים מחכמי אשכנז וצרפת הראשונים, ומלאכת העתקתן על-ידי ר' יוסף טוב-עלם סייעה הרבה בהפצתן. ממילא, יש ללמד הן באותה עשייה והן בהזדקקות דווקא לשאלות ותשובות אלה, על זיקה למורשה הבבלית.

לאור דברים אלה, יובן מדוע הקדשתי בדיון על זיקת יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ-ישראל מקום נרחב דווקא לשאלת השימוש בתלמוד הירושלמי, יותר מאשר לשרידים ספרותיים אחרים מתורתם של חכמי ארץ-ישראל. תלמוד זה היה כל העת בידיהם של חכמי אשכנז הראשונים מחד גיסא¹³, והכל ידעו שהמדובר בתלמודם של בני ארץ-ישראל מאידך גיסא. השימוש המועט בו — אף כלל עשר הבאות לא הגיע! — רב משמעות הוא בחקר זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל המורשה הארץ-ישראלית.

השפעתו של מנהג ארץ-ישראל בתחומים השונים¹⁴ על התפוצות, חשוב הוא ומשמעותי הוא בחקר הזיקה לארץ-ישראל יותר מאשר שאלת השימוש בשרידים ספרותיים. קבלתו היא עדות ברורה על השפעת המורשה הארץ-ישראלית ועל יחס נפשי אליה. אך גם בתחום זה חשובה ביותר שאלת המודעות. בשל כוחה הרב של המסורת המשפחתית באשכנז הקדומה, מעבר למצוי בכל מרכז יהודי אחר באותה עת¹⁵, דבקו בנים במסורת אבותיהם הראשונים ובמנהגיהם. לעתים לא ידעו כלל דורות מאוחרים במאה הי"א, כי המנהג המוזקק בדביקות בידם מקורו במנהג הארץ-ישראלי. ממילא, יש בו עדות על זיקתם של האבות הראשונים אל המורשה הארץ-ישראלית, אך לא תמיד על זיקתם של הצאצאים, וכל מקרה טעון בדיקה לגופו. הארכת

12 כתב-יד בודליאנה 678 ובאחיו תאומו שבספריית בית המדרש לרבנים שבניו-יורק. בחטיבת תשובותיו של ר' יהודה הכהן ובמיעוט השימוש בהן, דנתי בספרי (לעיל, הערה 1), עמ' 196 ואילך.

13 השתמשו בו כבר ר' משולם בר' קלונימוס מלוקא (פעם אחת, ראה בספרי, שם, עמ' 75, ולא כדברי מרגליות המובאים על-ידי תא-שמע [לעיל, הערה 2], עמ' 347); ולאחריו רבנו גרשום מאור הגולה (פעם אחת) ואחרים. ראה לעיל, הערה 8.

14 לא ידעתי על סמך מה צמצם תא-שמע את דברי בעניין המנהג רק לליטורגיה והשיג עלי (עמ' 348). כתבתי — 'בעיקר בתחום הליטורגיה' (שלם [לעיל, הערה 1], עמ' 75, ובספרי, שם, עמ' 433: 'מנהגים שונים'), אך לא בה בלבד. יתר-על-כן, בין הדוגמאות שהזכרתי שם מצויים מנהגי אבילות, ובאריכות רבה דנתי במנהגי הפרשת חלה.

15 ראה 'יחוס משפחה ומקומו בחברה היהודית באשכנז הקדומה', פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה, ספר יובל ל' כץ, ירושלים תש"ם, עמ' ט-כג.

בעניין זה בדברי (במיוחד במאמרי ב'שלם) וצירפתי לכך דוגמאות שונות¹⁶. לא באתי לדון בכך כאן שנית, אלא להדגיש את ערכה הרב של שאלת המודעות גם בנושא חשוב זה. כנגד תפישתי זאת טוען תא-שמע:

לחיפושינו המייגעים אחר עקבותיו של מנהג א"י נודע ערך מוחלט, ולא יחסי בלבד, ואין כל הבדל בדבר אם היו בני אשכנז מודעים לו אם לאו. לוא היתה השאלה העומדת לפנינו כיצד להעריך את השפעת א"י על בני אשכנז לעומת השפעת תלמודם של בני בבל לדורותיהם — וכפי שהשאלה אכן מוצגת ע"י גרוסמן — היה מקום להבחנת המודעות הנ"ל, אך השאלה בצורתה זו אינה משמעותית, ואין איש חולק, לדעתי, כי השפעת בבל באשכנז במאה ה-11 גדולה היתה מהשפעת תלמודם של בני א"י שם. מטרת המחקר כעת היא לקבוע את היקף שרידי ההשפעה הארץ-ישראלית באשכנז במאה ההיא, ולהראות — אם אך אפשרי הדבר — כי גם לשרידים אלו היקף נרחב, ומכחינה זו אין לשאלת 'המודעות' ערך רב¹⁷.

לא צמצמתי את הדיון להשפעת תלמודם של בני בבל לדורותיהם, ויש חוקרים הסוברים כי השפעת ארץ-ישראל באשכנז עד שנת תתנ"ו היתה גדולה מזו של בבל. עליהם נימנים גם כמה מטובי החוקרים במדעי היהדות¹⁸. לפנינו שתי שאלות נכבדות, החשובה כל אחת לעצמה, ולעתים קרובות כרוכות הן זו בזו, אך יש להפריד ביניהן ואין לבטל אחת מפני רעותה: חקירה ספרותית של שרידי תורתם ומנהגיהם של בני ארץ-ישראל שנשתמרו בתפוצה כלשהי, לעומת חקירה היסטורית על זיקה מודעת אל המורשה הארץ-ישראלית. מטבע הדברים, מי שאמון על המחקר הספרותי יראה בראשון את חזות הכל. אך עדיין שאלת הזיקה גופה משמעותית היא ביותר, הן ביחס לאשכנז והן ביחס לכל תפוצה יהודית אחרת כימי-הביניים, גם באותם מרכזים בהם לא היתה זיקה זו גדולה ולא ניתנה לה הבכורה.

16 מאלפת הדוגמה המובאת שם מתמיהתם הגדולה של בני מכיר על המנהג במקומם לישב באכילות על קטן בטרם מלאו לו שלושים יום (דעת ר' יהודה הכהן), בניגוד לעולה מן התלמוד הבבלי. זאת מבלי שהתייחסו כלל לעובדה שהוא מנהג ארץ-ישראל (ספרי [לעיל, הערה 1], עמ' 434; שלם, שם, עמ' 75).

17 תא-שמע, עמ' 348.

18 ראה בספרי, שם, עמ' 425 ובשלם, שם, עמ' 58–59 ובמיוחד את דבריו של ש' אסף המובאים שם.